

**Раднарком Радянської Росії і Генеральний Секретаріат УНР:
боротьба за легітимність**

У статті аналізується боротьба за легітимність між Раднаркомом Радянської Росії і Генеральним Секретаріатом УНР наприкінці 1917–1918 рр. Особлива увага надається соціальному, правовому аспектам проблеми. Також досліджується інформаційне протистояння між сторонами і його наслідки для них.

Ключові слова: Раднарком Радянської Росії, Генеральний Секретаріат УНР, більшовики, самовизначення, Ради.

В статье анализируется борьба за легитимность между Совнаркомом Советской России в конце 1917–1918 гг. Особое внимание уделяется социальному и правовому аспектам проблемы. Также исследуется информационное противостояние сторон конфликта и его последствия для них.

Ключевые слова: Совнарком Советской России, Генеральный Секретариат УНР, большевики, самоопределение, Советы.

In this article analyzes the struggle for legitimacy between "Sovnarkom" of Soviet Russia and the General Secretariat of the UPR in 1917-1918 years. Particular attention is given social and legal aspects of the problem. Also examines information confrontation between the parties and its implications for them.

Key words: "Sovnarkom" of Soviet Russia, General Secretary of UPR, Bolshevik's, self-determination, Soviets.

Політичній революції в Росії 1917 р. передувала і обумовила її соціальна революція, викликана Першою світовою війною. Саме соціальна революція поставила перед елітою суспільства завдання запропонувати і втілити в життя нову політико-правову конструкцію і активні суспільні елементи, уособлені політичними партіями й рухами, висували свої концепції політико-правової конструкції соціальних інституцій. Так, українськими партіями та іншими об'єднаннями було запропоновано Українську Центральну Раду, орган, який мав координувати український національний рух і процес самовизначення українців. Радянська модель суспільного устрою як єдина влада для всіх територій колишньої Російської імперії також була запропонованою соціально активними елементами, об'єднаними у партію більшовиків. Моделі політико-правового устрою Росії, запропоновані УЦР і біль-

шовіками, були різні й взаємно виключали одна одну вже на етапі їх пропозиції щодо суспільного визнання, і тому вони мали зійтися в протистоянні.

Ключовим питанням, яке постало у відносинах між УНР і РНК, було визначення взаємного статусу. Обидві інституції виникли у процесі революційної реконструкції суспільно-політичної системи Росії і тому не могли перебувати у належному правовому полі, яке було ліквідовано Революцією. Крім того, не було ні правових, ні соціальних умов для реалізації демократичного виборчого права суспільством в умовах війни і хаосу. Відповідно легітимізуватися нові інституції в Росії могли виключно у процесі взаємного визнання компетенцій і статусу один одного. Тому в процесі взаємного визнання компетенцій урядами Радянської Росії й УНР ключове значення мало переграти опонента в інформаційній війні, у тому протистоянні можливості сторін від початку листопада 1917 р. були рівними.

Проблема взаємного протистояння Генерального Секретаріату УНР і Раднаркомом Росії є широко, але не всебічно дослідженою. Її соціально-правовий та інформаційний аспекти залишилися поза увагою дослідників. Тому погляди на неї політично поляризувалися і представлені радянською концепцією, яку продовжує підтримувати і сучасна російська наука [1; 2] та українською державницькою [3; 4]. Але слід зазначити, що на початку протистояння сторони іще не вели за собою суспільні маси і боролися за інформаційний вплив на них з метою своєї правової легітимізації. Дослідити інформаційний і правовий аспекти протистояння між Генеральним Секретаріатом УНР і Раднаркомом є метою даної статті.

Слід зауважити, що Раднарком Радянської Росії опинився від самого проведення Другого Всеросійського з'їзду Рад у складній ситуації, коли легітимність самого з'їзду відмовились визнати ряд профспілок і, зокрема, ВКЖель, що вдарило по можливостям Раднаркомом здійснювати контроль над територією Росії [5, с. 13–15]. Генеральний Секретаріат УНР заявив, що не визнає Раднарком урядом всієї Росії, оскільки він представляє лише частину російської демократії [6, с. 363]. На засіданні Малої Ради 2 грудня 1917 р. Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко заявляє, що уряд у питанні створення федеральної російської влади веде переговори із Білорусією, Доном, Кримом, Бессарабією, Сибіром, Петербургом та іншими державними краями і буде пропускати війська до всіх країв які самовизначаються, але дотримуватиметься нейтралітету у відносинах між ними і не пропускатиме більшовицькі війська на Дон. Також В. Винниченко було засуджено більшовицьку агітацію проти УЦР [7, с. 495].

Після проголошення радянської влади по усій Росії Другим Всеросійським з'їздом Рад, всі райони, у котрих організувались виступи проти неї, Раднаркомом було оголошено в облоговому становищі й виключено можливість переговорів із ними, але те положення не стосувалось УНР і УЦР [8]. Показово добрі стосунки із УЦР РНК намагався підтримувати протягом перших місяців свого існування, про що свідчило звільнення заарештованих юнкерів під гарантію Генерального Секретаріату УНР.

Генеральний Секретаріат УНР, в свою чергу, також не мав значної підтримки суспільства на українських територіях. Його було підтримано, здебільшого, представниками органів місцевого самоврядування колишньої імперії та представниками мало чисельної української буржуазії й інтелігенції. Українське селянство домогалося вирішення земельного питання і готове було підтримати ініціативу того хто зробить у цьому напрямку практичні кроки і, в цілому, було ізольованим від глобальних суспільних процесів у Росії. Національні меншини ставились до створення УНР на національній основі із недовірою, зокрема, єврейський [9, с. 68–69] і польський національні рухи.

Раднарком також, відчуваючи хитке соціальне становище Генерального Секретаріату УНР, вів свою гру на посилення власного політико-правового статусу, намагаючись принизити становище українського уряду. Більшовики України вважали за необхідне скликати Всеукраїнський з'їзд робітничих, солдатських і селянських депутатів, котрий і має взяти владу у свої руки [10, с. 457–458]. Проблему компетенції влади УЦР було обговорено в розмові М. Порша і С. Бакинського із Й. Сталіним, у тій розмові М. Порш наполягав, що УЦР утворено з'їздами робітничих, солдатських і селянських депутатів і вона є цілком представницькою аби здійснювати владу до скликання Українських Установчих зборів, які було призначено на 27 грудня і вони мали розпочати роботу 9 січня 1918 р. Водночас М. Порш висловився, що УНР має автономний статус у складі Федеративної Росії [10, с. 455, 457]. У питанні компетенції влади УЦР до Українських Установчих зборів Й. Сталін висловився, що підтримує ідею скликання Всеукраїнського з'їзду рад робітничих, солдатських і селянських депутатів за участю УЦР [10, с. 458].

Водночас позиція радянського уряду щодо України добре виявилась у здійсненні акту передачі Українському Народові трофеїв, котрі зберігались у Петрограді. Приймати їх мали уповноважені від української секції РКП(б). Даний акт був свідченням прагнення радянського уряду Росії вибудовувати свої відносини із Україною на запропонованих ним принципах [11].

У той же час в Україні розгортається робота зі скликання Всеукраїнського з'їзду Рад. Більшовики вже висловили свою позицію, що даний з'їзд має сконструювати владу на Україні, а УЦР, підтримуючи скликання того з'їзду, розглядали себе легітимною владою України. Згідно позиції Генерального Секретаріату, з'їзд Рад мав виконати лише дорадчу функцію і підтвердити повноваження УЦР. Ініціативу скликання Першого всеукраїнського з'їзду Генеральний Секретаріат УНР реалізує 5–6 грудня 1917 р. в Києві. З'їзд було фактично зірвано більшовиками, які брали в ньому участь у меншості. І вже у ході з'їзду Рад у Києві Раднаркомом було прийнято рішення про висунення ультиматуму УЦР [12, с. 76].

Ідею Всеукраїнського з'їзду рад більшовики використовують для створення альтернативного УЦР центру конструювання влади в УНР, перенісши скликання Всеукраїнського з'їзду Рад у Харків (12 грудня 1917 р.). Харківський з'їзд мав представити Українську Центральну Раду як одну із Рад у проголошеній нею ж УНР [13, с. 13], що також прагнув формалізувати як ВУЦВК, так і РНК в Петрограді. З'їзд у Харкові проголосив, що він приймає на себе відповідальність за політичну ситуацію в УНР, а також проголосив верховенство радянської влади й прагнення об'єднати усіх українців на радянських принципах [13, с. 13], чим, фактично, було заявлено про прагнення переглянути статус українських етнічних територій, котрі входили до складу Австро-Угорської імперії й окупованих українських етнічних територій німецько-австрійськими військами. Харківським з'їздом було сформовано ВУЦВК, котрий мав демонструвати наявність альтернативного центру влади в УНР.

Конфлікт між УНР і Раднаркомом Радянської Росії мав декілька ключових складових і ключові із них слід проаналізувати. В першу чергу, це вплив на фронт і перетягування сторонами конфлікту на себе впливу на нього та окремі його ділянки і, відповідно, прагнення здобути собі провідне становище у відносинах із країнами Четвертого союзу та Антанти.

Ставка Верховного Головнокомандувача втратила вплив на ситуацію, не контролюючи командування фронтів, командування фронтами у свою чергу втратило можливість впливати на ситуацію у ввірених військах у зв'язку зі зростаючою популярністю серед солдатів Рад солдатських депутатів [14, с. 184–185], що було наслідком поганого постачання армії, поразок на фронті, масового дезертирства тощо. Аби зберегти власний контроль над військами фронту Ставка йде на зближення із УЦР і Генеральним Секретаріатом [15, с. 202–205], аби забезпечити собі тилову підтримку.

У цій спробі Генеральний Секретаріат отримав підтримку командування фронтів, зокрема, командуючий румунським фронтом генерал Щербачов у орієнтації на УНР вбачав можливість здобути тилове забезпечення і уникнути розвалу фронту.

Оскільки українські території були прифронтовою зоною Росії, а за період революції значно погіршилось сполучення їх із рештою території імперії, то поступово вони перебудовують економіку на здатність самостійно забезпечувати фронт. Тому УЦР мала можливість взяти на себе забезпечення керівництва українською ділянкою Східного фронту. В ході контактів між Генеральним Секретаріатом УНР і Ставкою Верховного Головнокомандувача поряд із постановкою питання про призначення командуючих військовими округами (Київського і Одеського) 6 листопада 1917 р. досягається домовленість про концентрацію українських військових частин на українській ділянці фронту заради територіального принципу формування війська [16, с. 394]. 18 листопада на засіданні Генерального Секретаріату приймається рішення про перенесення Ставки Верховного Головнокомандувача на Україну до Чернігова чи Ніжина. Дане рішення було обумовлено ініціативою Ставки у зв'язку з протистоянням між нею і Раднаркомом. Ставка мала офіційно звернутися із проханням до Генерального Секретаріату і мала змінити свій статус, переставши бути органом Тимчасового уряду, а також повинна була прийняти при собі комісарів усіх суверенних урядів Росії [17, с. 459]. Отже, УЦР, спираючись на Ставку, за умов триваючого стану війни, могла стати політичним центром Росії. 18 листопада 1917 р. Мала Рада приймає Постанову у справі миру, якою проголошує, що лише федеральний соціалістичний уряд може вести переговори про мир від імені всієї Росії, але спроби створити таку владу не були вдалими і що та влада маже утворитися лише в процесі майбутніх мирних переговорів [18, с. 469]. Отже, визначення свого статусу УНР поклала на мирну конференцію за участю воюючих сторін. Тому Постановою було вирішено послати на фронти представників Генерального Секретаріату для ведення переговорів, звернутися до інших воюючих держав і повідомити про мирні ініціативи Раднарком. А 23 листопада Генеральний Секретаріат на підставі того, що Ставку розгромлено і вбито Главверха Духоніна, що призвело до втрати можливості для координації фронтів, приймає рішення про об'єднання Південно-Західного і Румунського фронтів в один, Український, котрий мав підпорядковуватись Генеральному Секретаріату. То мало бути зроблено за узгодженням із урядом Румунії та Молдавією [19, с. 471–472].

Територіальний принцип формування національної армії, зокрема, давав УЦР підстави виступити проти формування на територіях

УНР із числа поляків військових формувань, вбачаючи у тому загрозу українській державності. А у питанні формування польських формувань із числа поляків, переміщених з польських територій, то Генеральний Секретаріат приймає рішення спочатку в'яяснити їх програму [20, с. 60].

Робота Генерального Секретаріату УНР з українізації двох фронтів, що проходили територіями під його юрисдикцією, наприкінці грудня 1917 р. починає давати результати. На 29 грудня 1917 р. формальний Верховний Головнокомандувач російською армією Криленко у своїй відозві заявляє про те, що німці у переговорному процесі звертають увагу на не підконтрольність фронтів, які опинились у юрисдикції УНР [21, с. 207]. І це було у той час як ішли переговори між Генеральним секретаріатом УНР і представниками французької місії [22, с. 200–201]. Раднарком, у свою чергу власним рішенням припиняє українізації військових частин, дислокованих на підконтрольній йому території, як спосіб протидії створенню вірних УЦР підрозділів. Підставою для такого рішення було те, що українізовані частини не впроваджують принципів військового будівництва на засадах радянської демократизації армії [23, с. 140].

Формальне визнання УНР отримує і з боку Франції, котра прагнула не допустити союзницького зближення України із Центральними країнами, пропонуючи їй фінансовий займ [24, с. 93]. На 7 січня 1918 р. УНР було де-факто визнано Францією, Великобританією та Румунією, оскільки ті країни надіслали до Генерального Секретаріату своїх представників. Дана поведінка союзників по Антанті мала вимушений характер, зумовлена переговорами УНР із державами Четверного союзу. Оскільки чітко визначеної процедури визнання нової держави у міжнародному праві і практиці на той період іще не було розроблено, то визнання УНР носило формальний характер і не могло вважатись повноцінним. Тому фактично навколо українського питання у 1917 р. розгортається робота з вироблення процедури визнання нових держав, котру було узагальнено в подальші роки роботи Версальської конференції та апробовано у подальшому, коли відбувався процес визнання Радянських Республік.

Найбільш реальною була можливість здобути визнання з боку країн Четверного союзу, котрі одразу після оголошення Декрету "Про мир" погодилися укласти перемир'я на Східному фронті не залежно від статусу суб'єктів із котрими доведеться вести переговори [25, с. 14]. Німецька сторона усвідомлювала, що РНК у Росії потребує виходу із війни заради збереження своєї влади, а задля того вона має подолати опір з боку Ставки Верховного Головнокомандування і

командування фронтами, фактично ліквідувавши їх. На то й була спрямованою у перші тижні існування радянської влади діяльність РНК. Руйнування командного потенціалу російської армії мало створити для країн Четверного союзу достатні гарантії можливості безпечно передислокувати свої війська на інші фронти. Тому Німеччина була готова йти на зближення і з Генеральним Секретаріатом УНР зважаючи й на те, що із ним вели роботу представники місії країн Антанти на фронтах, які проходили територіями, юрисдикцію над котрими було проголошено УНР.

Головне протистояння між Генеральним Секретаріатом УНР і РНК у Петрограді зосереджується здебільшого навколо питання виходу Росії із Першої світової війни. Раднаркому вдалося на 6 грудня 1917 р. взяти під свій контроль Ставку Верховного головнокомандувача, а на 10 грудня укласти договір про перемир'я із Командуванням Східним фронтом Центральних держав. Здійснювалась підготовка мирної конференції. Оскільки Генеральний Секретаріат УНР формально контролював два фронти, спрямовані проти Австро-Угорщини, то питання участі в мирній конференції виходить на перший план у відносинах між УНР і урядом Радянської Росії. До кінця грудня 1917 р. робилися окремі спроби з боку УНР примиритися із РНК у Петрограді аби виступити єдиною делегацією на мирній конференції із країнами Четверного союзу [26]. 20 грудня 1917 р. ЦВК прийняв рішення про початок переговорів із УЦР на узгоджених принципах [27]. Між Генеральним Секретаріатом і Раднаркомом розпочались відносини, спрямовані на припинення бойових дій і спільну політику у мирних переговорах. Отже УНР зберігало позицію щодо умов інституційного забезпечення федеративного зв'язку між Україною і Великоросією, що він має встановлюватись шляхом взаємного порозуміння республік, які самовизначаються [28, с. 67].

Воля до того з боку РНК виявлялась, але оскільки в Генерального Секретаріату виникла можливість самостійно виступити на мирній конференції, то й спроби примирення між УНР і РНК виявилися марними.

Зважаючи на некерованість ситуації на фронтах Росії, Німеччина і Австро-Угорщина починають схилитися до участі у мирних переговорах УНР і 6 січня 1918 р. відбувається перша зустріч представників Четверного союзу із делегатами від Генерального Секретаріату УНР у Брест-Литовську [29, с. 250].

Важливе місце у конфлікті між УНР і РНК у Петрограді посідала паливна проблема, тобто питання забезпечення вугіллям із Донбасу революційних центрів. Донбас прагнули взяти під свій контроль сили

отамана Каледіна, до котрого в Область Війська Донського направлялися козачі підрозділи із "Українського" фронту через територію УНР. Згідно ультиматуму Раднаркому то була наступна причина конфлікту між УЦР і РНК, а саме пропуск через територію УНР озброєних козачих підрозділів [30, с. 144]. Насправді козачий корпус 10 листопада 1917 р. дислокувався біля Києва і Четвертий військовий з'їзд звернувся до нього із вимогою залишити Київщину аби не провокувати можливі сутички із іншими, зокрема українізованими підрозділами. Водночас у Петрограді йшлося про загрозову для радянської влади ситуацію в Києві, щоправда загроза, як свідчили документи Революційної Військової Ради, виходила не від УЦР, а від контрреволюційних елементів, котрі направилися до Києва аби вести роботу з військами. Таким чином, УНР просто бажала розрядити політичну ситуацію в Києві, випроваджуючи козачі війська.

Ключовим у процесі самовизначення України наприкінці 1917 р. стають відносини із урядом Дону та Радянською Росією. Проблема із урядом Дону, на чолі котрого стояв генерал Каледін, виникає в результаті взяття козаками під контроль Донбаського особливого округу і боротьби в ньому проти більшовицьких і анархічних елементів. Генеральний Секретаріат УНР у відносинах із Доном мав на меті не допустити розлад вугільної галузі в регіоні та зриву постачання вугілля для промисловості і у тому питанні досягає порозуміння із ним [31, с. 452–454]. Оскільки між урядом Дону і РНК фактично був стан війни, то Генеральному Секретаріату УНР слід було визначитися з ключового питання відносин із РНК у контексті відносин із Доном. По тому питанню Генеральний Секретаріат приймає рішення виступити за мирне врегулювання конфлікту на Доні, висловлюється про неможливість пропускати через територію України козачі війська, але і затримувати їх не збирався і також висловлено було про порозуміння із Каледіним у питанні його політики щодо робітників Донбасу.

Визначені основні положення радянського ультиматуму Раднаркому до Генерального Секретаріату УНР мали на меті не просто створити привід для військового протистояння, а задекларувати нелегітимний і самозванський характер українського уряду. В умовах революційного хаосу, коли РНК задекларував свою програму, викладену в Декретах Другого Всеросійського з'їзду Рад, яку було емоційно підтримано більшістю суспільства, Генеральний Секретаріат УНР фактично програв російському більшовицькому урядові інформаційну війну і втратив соціальну опору.

На початок 1918 р. РНК здійснював контроль над територією України через діючу систему Рад, зокрема, встановлюючи оклади

вільнонайманим службовцям військового відомства [32, с. 278]. Раднаркомом було прийнято Декрет про соціалізацію землі [33, с. 352]. Даний Декрет поширювався на територію РСФРР, але надалі, коли Радянська Росія розпочала війну із УНР, було передбачено законодавством Росії, що управління зайнятою українською територією має здійснюватися із найближчого російського губернського міста допоки не буде зайнято місто відповідно рівня українське. Тобто фактично на територію України із її зайняттям більшовиками поширювався і даний Декрет, який, як висловлювались західні політики, "заражав" територію більшовизмом, оскільки її селянське населення вже боялось, що соціалізовану землю може бути у нього відібрано. Далі Раднаркомом приймається рішення про соціалізацію величезних підприємств на території УНР підконтрольній ВУЦВК приймалися РНК РСФРР і він же встановлював процедуру передачі тих підприємств місцевій раді робітничих і солдатських депутатів [34]. Отже, український уряд перетворювався на фантом.

Дослідження суттєвих аспектів протистояння між двома полярними позиціями суспільству Росії концепцій політико-правового устрою на етапі їх пропозиції відкриває можливості більш точного аналізу соціальних процесів, викликаних революцією як соціальною так і політичною.

Література

1. Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.) / А. В. Лихолат. – М. : Госполитиздат, 1954. – 657 с.
2. Михутина И. Украинский Брестский мир. Путь выхода России из первой мировой войны и анатомия конфликта между Совнаркомом РСФСР и правительством Украинской Центральной рады / И. Михутина. – М. : Евразия, 2007. – 290 с.
3. Нариси з історії української революції 1917–1921 рр. : у 2 кн. / кер. авт. кол. В. Ф. Верстюк. – К. : Наукова думка, 2011. Кн. 1. – 2011. – 391 с.
4. Веденеев Д. В. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 рр. : монографія / Д. В. Веденеев, Д. В. Будков. – К. : К.І.С., 2006. – 312 с.
5. Чураков Д. Революция, государство, рабочий протест: формы, динамика и природа массовых выступлений рабочих в Советской России. 1917–1918 годы / Д. Чураков. – М. : РОССПЭН, 2004. – 368 с.
6. Матеріали надзвичайного засідання Малої Ради. 26 жовтня 1917 р. // Українська Центральна Рада : у 2 т. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 1. – С. 360–364.
7. Матеріали засідання Малої Ради. 2 грудня 1917 р. // Українська Центральна Рада : у 2 т. – К. : Наукова думка, 1996. Т. 1. – 1996. – С. 494–496.

8. Ко всему населению. О борьбе с контр-революционным восстанием Каледина, Корнилова, Дутова, поддерживаемым Центральной Радой. 26 ноября 1917 года // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. 12 декабря 1917 г. № 4 // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 г. – М. : Управление делами сов наркома СССР, 1942. – С. 45–46.

9. Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украинѣ 1917–1918 гг. (к истории украинско-еврейских отношений) / со вступ. статей С. М. Дубнова, И. Чериковер. – Берлин : Издание "Ostjudisches historisches archiv", 1923. – 336 с.

10. № 211. Переговоры по прямому дроту представника ЦК ЦСДРП М. Порша та члена Київського обласного комітету РСДРП(б) С. Бакинського з представником Раднаркому Росії Й. Сталінім. 17 листопада 1917 р. // Робітничая газета. – 1917. – 19 листоп. // Українська Центральна Рада : у 2 т. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 1. – 1996. – С. 455–459.

11. О передаче трофеев украинскому народу. 1 декабря 1917 года // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. 16 декабря 1917 г. № 5 // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 г. – М. : Управление делами совнаркома СССР, 1942. – С. 62.

12. О признании Советом Народных Комиссаров Народной Украинской Республики и о предъявленном Центральной Раде ультиматуме в виду ее контрреволюционной деятельности. 6 декабря 1917 года // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 г. – М. : Управление делами совнаркома СССР, 1942. – С. 76–77.

13. Маніфест Центрального Виконавчого Комітету України "До всіх робітників, селян і солдатів України". 14(27) грудня 1917 р. // Українська РСР на міжнародній арені. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 13.

14. Бонч-Бруевич М. Д. Вся власть Советам. Воспоминания / М. Д. Бонч-Бруевич. – М. : Военное издательство Министерства обороны СССР, 1957. – 360 с.

15. Соглашение между штабом верховного главнокомандующего и Центральной Радой от 8-го ноября 1917 года // 1917. Разложение армии / авт.-сост. В. Л. Гончаров. – М. : Вече, 2010. – 496 с.

16. Інформація члена Ставки Верховного Головнокомандуючого про наслідки переговорів з представниками Генерального Секретаріату. Не пізніше 6 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада : у 2 т. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 1. – С. 393–394.

17. Протокол засідання Генерального Секретаріату. 18 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада : у 2 т. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 1. – С. 459.

18. Матеріали надзвичайного засідання Малої Ради. 18 листопада 1917 р. // Нова Рада. – 1917. – 23 листоп. // Українська Центральна Рада : у 2 т. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 1. – С. 466–469.

19. 23 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада : у 2 т. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1996. – С. 471–473.

20. Протокол засідання Генерального Секретаріату. 22 грудня 1917 р. // Українська Центральна Рада : у 2 т. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 2. – С. 58–62.

21. Обращение Верховного Главнокомандующего "О создании революционной народно-социалистической армии". 29 декабря 1917 года // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. 4 января 1918 г. № 13 // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 г. – М. : Управление делами сов наркома СССР, 1942. – С. 206–208.

22. Винниченко В. Відродження нації. Репринтне відтворення видання 1920 року / В. Винниченко : у 3 ч. – Ч. II. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1990. – 330 с.

23. Приказ по армиям "О контрреволюционной деятельности буржуазно-кадетской Рады и о прекращении украитизации частей". 24 декабря 1917 года // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. 19 декабря 1917 г. № 9 // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 г. – М. : Управление делами совнаркома СССР, 1942. – С. 139–140.

24. Протоколи засідань Генерального Секретаріату. 4 січня 1917 р. // Українська Центральна Рада : у 2 т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 2. – С. 93.

25. Радиogramма Советского правительства к правительству Австро-Венгрии. 18 ноября (1 декабря) 1917 г. // Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. 1917–1922 : у 2 т. – М.: Издательство политической литературы, 1968. – Т. 1. – С. 14.

26. Оповідення "Совѣта народныхъ Комиссаровъ" про Українську Центральну Раду. Петрограді 20/XII. 1917 // ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 3, арк. 30.

27. Советское Правительство и Рада. 22 декабря 1917 года // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. 30 декабря 1917 г. № 12 // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 г. – М. : Управление делами совнаркома СССР, 1942. – С. 187.

28. Відповідь Генерального Секретаріату на ноту Раднаркому Росії. 24 грудня 1917 р. // Робітнича газета. – 1917. – 29 груд. // Українська Центральна Рада : у 2 т. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 67. – Т. 2. – С. 67.

29. Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии / О. Чернин. – СПб. : Издательский дом Санкт-Петербургского государственного университета, 2005. – 521 с.

30. Манифест к украинскому народу с ультимативными требованиями к Украинской Раде // Ленин В. Полное собрание сочинений : у 55 т. изд. 5-е. – М. : Издательство политической литературы, 1974. – Т. 35. – С. 143–145.

31. Переговори по прямому дроту Генерального секретаря праці М. Порша з представником військового уряду Дону Поляковим. 17 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада : у 2 т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 2. – С. 455–459.

32. О ставках оплаты труда вольнонаемных служащих военного ведомства. 21 января 1918 года // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. 23 января 1918 г. № 17 // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 г. – М. : Управление делами сов наркома СССР, 1942. – С. 277–279.

33. Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета Советов Рабочих, Солдатских и Крестьянских Депутатов "О социализации земли". 19 (6) февраля 1918 года // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. 4 марта (19 февраля) 1918 г. № 25 // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 г. – М. : Управление делами совнаркома СССР, 1942. – С. 352–362.

34. Декрет Совета Народных Комиссаров "О конфискации механического и сталелитейного завода Шиманского в г. Харькове". 31 января 1918 года // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. 10 марта (25 февраля) 1918 г. № 27 // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 г. – М. : Управление делами совнаркома СССР, 1942. – С. 378.